

నాగార్జునకొండ

ఆంధ్రకళా సంపదకు అంతులేని అన్యాయం జరిగిన సందర్భాలలో, అంతర్జాతీయంగా బౌద్ధానికి కేంద్రమైన నాగార్జునకొండలో మరెక్కడా లేనంతగా కళా నిక్షేపాలు నీట మునగడాన్ని మించినది మరొకటి లేదు. సుమారు 1750 సంవత్సరాల నాడు పతాక స్థాయిలో వెలిగి అటు శ్రీలంకనుంచి బర్మా, ఇండోనేషియా ద్వీప సమూహం, థాయ్‌లాండ్, కంబోడియా, ఇండోచైనా, చైనాల దాకా అన్ని దేశాల బౌద్ధులను ఆకర్షించిన అసామాన్యమైన నిర్మాణాలు అన్యాయంగా ఇక్కడ లోయనీటిలో మునిగి పోయినాయి. గుంటూరుకు 147 కి.మీల దూరంలో అర్థం లేని ఒక సాగునీటి పథకం పేర ఇదంతా జరిగింది. ఆంధ్రుల చరిత్రలోని అమూల్యమైన ఒక అధ్యాయం ఇక్కడ అన్యాయంగా నాశనమయింది.

కృష్ణానదికి కృష్ణవర్ణ అంటే నల్లని రంగు గలదని పేరు. పాలీ సాహిత్యంలో దీన్ని కణ్ణపెణ్ణ లేదా కణ్ణవెణ్ణ అన్నారు. నది సముద్రాన్ని చేరే దారిలో, తూర్పు కనుమలలోని నల్లమల వరుస చివరలోని నాగార్జునకొండ దగ్గర ఒక లోయలోకి దూకుతుంది. లోయకు ఇరు పక్కలా కొండలు పెట్టని కోటలా ఉంటాయి.

శ్రీపర్వతమనే ఈ కొండప్రాంతంలోనే క్రీ.పూ. మూడవ శతాబ్దిలో విజయపురి నగరం వెలుగొందింది. శాతవాహన రాజులకు సామంతులు, వారి తర్వాత ప్రభువులు అయిన ఇక్ష్వాకులకు ఇది రాజధాని. వీరి సామ్రాజ్య కాలంలోనే భారతీయ శాస్త్రీయ కళ నిజమైన జాతీయ భావనగా మారి ప్రజల నమ్మకాలలో నాటుకుని తారస్థాయికి చేరుకుంది. శాతవాహనులు విశాలమైన వారి సామ్రాజ్యం అంచులలో భోపాల్ దగ్గరి సాంచీనుండి నేడు కృష్ణాతీరంలో అమరావతిగా పిలువ బడుతున్న తమ రాజధాని ధాన్యకటకం దాకా సాటిలేని నిర్మాణాలకు రూపం పోశారు.

ఇక్కడి తవ్వకాల్లో వెలువడిన నిర్మాణాలు కొన్నింటిని క్రూరంగా విస్తరించిన నీటి మడుగు మధ్యన నాగార్జునకొండ మీద, కష్టానికోర్చి తిరిగి నిర్మించారు. అయితే వాటి అసలు తీరు మాత్రం తిరిగి తెలిసే వీలు లేకుండా నాశనమయింది.

నాగార్జునకొండ విశేషాలు ఇక్కడికి 24 కి.మీల దూరంలోని మాచెర్లవాసి, బడిపంతులు సూరపరాజు వెంకటరామయ్య గారి వల్ల వెలుగు చూచాయి. ఆ వార్త ఎల్లెడలా వ్యాపించడంతో పాండిచ్చేరిలో ఉండిన ఫ్రెంచి పండితుడు జి.జువో డుబ్యూయ్ ఇక్కడ తవ్వకాలు జరిపించి కొన్ని శిల్పాలను తరలించుకు పోయాడు. మార్చి 1926లో మద్రాసు ఆర్కియలాజికల్ సూపరింటెండెంట్ ఆఫ్ ఎపిగ్రఫీ దగ్గర పనిచేస్తున్న ఎ.ఆర్. సుబ్రమణ్యం లోయలో తవ్వకాలు

తిరిగి సాగించాడు. ఆ తర్వాత కాలంలో భవనాలకు చెందిన ఇటుక కుప్పలు, అచ్చమైన అమరావతి శైలి శిల్పంతో కూడిన రాతి స్తంభాలు కొన్ని ఇంకా నిటారుగా నిలిచినవి బయటపడ్డాయి. లాంగ్ హార్స్ట్ అనే పరిశోధకుడు 1927 లో మొదలు పెట్టి 1931 దాకా ఇక్కడ ఒక క్రమంగా తవ్వకాలు జరిపించాడు. అప్పుడు వెలువడవడానికి మహాచైత్యం ఎనమిది చిన్న స్తూపాలు, నాలుగు విహారాలు, ఆరు చైత్యాలు, నాలుగు మంటపాలు, ఒక కార్తికేయ మందిరం, ఒక రాజమందిరం, ఒక వినోదశాల, 500లకు పైగా శిల్పాలు విగ్రహాలు ఆనాటి అమరావతి శైలికి చెందినవి నేటికీ గొప్పవి. శాసనాలు, నాణాలు, ఎముకలు, కుండలు కూడా ఇక్కడ దొరికాయి.

లాంగ్ హార్స్ట్ తవ్విన చోట్లనే తిరిగి ప్రారంభించి పురాతత్వ శాఖ అధికారి టి.ఎన్. రామచంద్రన్ 1938 నుంచి 1940 ప్రాంతాలలో ముఖ్యంగా విశ్వవిద్యాలయం, కొన్ని చైత్యాలు విహారాలు, మంటపాలు, శిల్పాలు మట్టిబొమ్మల శకలాలు, ఒక సిల్పాల కార్యశాల, కుండలు, రోమను చక్రవర్తి హాద్రీయన్ కాలంనాటి నాణాలు, శాతవాహనుల శాసనాలు నాణాలు కొన్నింటిని వెలికి తీశాడు.

శ్రీపర్వతం మీద ఒకానొక టిబెటన్ సాంప్రదాయ విహారంలో మహనీయుడైన బౌద్ధ తత్వవేత్త నాగార్జునుడు తన జీవితంలోని చివరి కాలాన్ని గడిపినట్లు తెలుస్తుంది. అపార జ్ఞానసాగరుడైన ఈ ఆచార్యుడు బౌద్ధంలోని మాధ్యమిక పద్ధతిని స్థాపించాడు, మహాయానాన్ని ప్రవచించాడు.

సుమారు క్రీ.పూ.639లో ధాన్యకటకాన్ని సందర్శించిన చైనా న్యాయవేత్త, యాత్రికుడు హుయెన్ త్సాంగ్, నాగార్జునుడనే దాక్షిణాత్య బ్రాహ్మణుడు ప్రపంచానికి వెలుగునిచ్చిన నలుగురు సూర్యులలో ఒకరని వర్ణించాడు. ఆర్యదేవ, కుమారలబ్ధ, అశ్వఘోషులనే సమకాలీన తత్వ వేత్తలు మిగతావారు. ప్రాకృత సంస్కృతభాషలలో అందమైన లిపితో నాగార్జునకొండలో వెలువడ 100 శాసనాల కారణంగా ఇక్కడాకు సామ్రాజ్యపు చరిత్ర ఇంచుమించు సమగ్రంగా బయటపడింది.

ఇప్పటివరకు నాగార్జునకొండ, జగ్గయ్యపేట, రామిరెడ్డిపల్లి, గోలి, గురజాలల్లో దొరికిన ఇక్కడాకుల బ్రాహ్మీ లిపి శాసనాల వల్ల విజయపురిలో వీరి సామ్రాజ్యం గురించి కొన్ని వివరాలు తెలిశాయి. ఇతర శాసనాలలో మరిన్ని వివరాలు తెలియవచ్చు. ఇప్పటికీ తెలిసిన రాజులు వాశస్థీపుత్ర సిరి చాంతమూల (225-238), మాధరీపుత్ర సిరి వీరపురుషదత్త (238-262), వాశస్థీపుత్ర సిరి ఎహువల చాంతమూల (262-286), సిరి రుద్రపురుషదత్త (286-300) అనేవారు.

నాగార్జునకొండలోని బౌద్ధనిర్మాణాలు ఒక కాలానికి మాత్రమే చెందినవి కావు. నిర్మాణ అవశేషాలలో అన్నిటికన్నా శాతవాహనులు ముఖ్యమైనది ప్రాచీనమైనది మహాచేతియ అనే మహా స్తూపం. ఇది ధాతుగర్భమైన శారీరక స్తూపం. దీని పునర్నిర్మాణం వాశిష్ఠీపుత్ర చాంతమూల యొక్క సోదరి చాంతశ్రీ వల్ల జరిగింది. ఈ నిర్మాణం అతను రాజ్యానికి వచ్చిన ఆరేళ్ల తర్వాత ఆనందుడనే గురువు పర్యవేక్షణలో జరిగింది. మహాచేతియ మొదట్లో దాని తూర్పు దిక్కున, చాంతిశ్రీ ఆ వర్గం గురువుల కొరకు కట్టించిన అపరమహావినశేలియ విహారం ఉంది.

దీనికి తోడుగా బహుశ్రుతీయ విహారం, మహాచేతియానికి వాయవ్యంగా 300 గజాల దూరంలో, ఎహువల చాంతమూల రాజయిన రెండవ ఏట, అతని తల్లి మహాదేవి భట్టిదేవ చేత కట్టించబడింది.

శ్రీపర్వతం మీద మహాచేతియానికి తూర్పున కొంత దూరంలో చూలధమ్మగిరి లేదా క్షుద్రధర్మగిరి విహారం ఉంది. వీరపురుషదత్త రాజయిన పదునాలుగవ ఏట గోవగామ లేదా గోపగ్రామానికి చెందిన భక్తుడు బోధిశ్రీ దీన్ని కట్టించాడు. ఇందులో ఒక స్తూపం, మూల మందిరం, నాలుగు భాగాలు గల ఆరామం, సన్యాసులకు గదులు, ఉన్నాయి. ఎక్కడా స్తంభాలుగల మందిరం లేకపోవడం గుర్తించ దగినది.

శ్రీపర్వతం తూర్పు చివరన శ్రీలంక నుంచి వచ్చిన సన్యాసుల కొరకు అజ్ఞాతదాత ఎవరో కట్టించిన సిహాల లేద సింహళ విహారం ఉంది. ఈ నిర్మాణం కూడా శారీరక స్తూపం ఆధారంగా రూపొందింది.

నాగార్జునకొండ దక్షిణం చివరన ఒక రాతి శిఖరం మీద మహిశాసక విహారం ఉంది. దీన్ని ఎహువల చాంతమూల సోదరి, వనవాస మహారాజు రాణి అయిన మహాదేవి కోడబాలశ్రీ ఆ పంథా గురువుల కొరకు కట్టించందని ఇక్కడి స్తంభం మీద గల శాసనం వల్ల తెలుస్తుంది.

నాగార్జునకొండలో మరింత గుర్తించవలసినవి అందంగా మలచబడిన ఈ ఐదు రాతి స్తంభాలు. వాటిమీది ప్రత్యేకమైన నగిషీవివరాలను గమనిస్తే అవి లోయ మధ్యలో ఉండిన విజయపురి రాజప్రాసాదానికి చెందినవని తెలుస్తుంది.

గడ్డం గలిగిన ఈ రెండు కంచుకి విగ్రహాలు రోమన్ శిరస్త్రాణం పొడుగాటి కోటు, లాగు వేసుకున్నట్లున్నాయి. ఇవి స్కెతియన్ పోలికలు గలవి. రోమ్ నుండి ఇక్ష్వాకు రాజధానికి వచ్చిన వర్తకులను చూచిన తర్వాత ఈ రకం బొమ్మలను మలిచి ఉంటారు.

టి.ఎన్. రామచంద్రన్ జరిపిన తవ్వకాలలో నాగార్జునకొండలోని అన్నిటికన్నా విశాలమైన నిర్మాణంగా విశ్వవిద్యాలయం బయటపడింది. ఇందులో ఒక పెద్ద ప్రధానస్తూపం, సుమారు 41 అడుగుల చుట్టు కొలత గలది, దాని ఆధార నిర్మాణం నుంచి వెలువడి పది అడుగుల ఎత్తుగల

ఆయక స్తంభాలు, బుద్ధుని జీవితంలోని ఘట్టాల శిల్పం కనబడతాయి. స్తూపానికి తూర్పున ఒకదానికెదురుగా మరొకటిగా రెండు చైత్యాలు గల ఆరామ ప్రదేశం ఉంది. చైత్యాలలో ఒకటి కేవలం ఉద్దేశిక మాత్రమే. రెండవది సుమారు 39 అడుగుల పొడుగుండే స్తూపాకార నిర్మాణం. దాని ద్వారం ముందు నాగార్జునకొండలో దొరికిన ఒకే ఒక చంద్రశిల ఎనమిది అంగుళాల ఎత్తు జంతువుల శిల్పంతో సహా కనబడుతుంది.

ఆరామంలో చైత్యాలకు ఉత్తర భాగంలో ఒక చిన్న గది పక్కనే ఒక ఆధునిక కళా కేంద్రం వంటిది ఉంది. ఇక్కడ గీచిన చిత్రం మొదలు సిద్ధమైన శిల్పం దాకా రకరకాల అంచెలలో శిలా ఫలకాలు దొరికాయి. వాటిలో చేతులు పైకెత్తిన సాలభంజిక, హస్తలేఖ పద్ధతి కుడ్యశిల్పం ఎంతో అందమైనది.

1961లో ప్రాజెక్టు నీటిలో మునగక ముందే ఆర్. సుబ్రమణ్యం జరిపిన తవ్వకాలలో బయటపడిన బౌద్ధ మాతృదేవత హారీతి మందిరం ఎంతో ముఖ్యమైనది. నాగార్జునకొండలోయ ఆగ్నేయం వాలు మీద ఉంది. మందిరానికి మార్గం అటు 45 ఇటు 55 అడుగుల వైశాల్యం గలిగి ఇటుకలతో కట్టిన ఆవరణం మధ్యగా ఉంది. దీని మధ్యలో వర్తులాకారంగా నిర్మాణం ఒకటి స్తూపం ఉనికిని సూచిస్తుంది. ఆవరణం మధ్య నుండి కొండ కొమ్మున గల మందిరానికి మెట్లదారి ఉంది. రెండువేపుల స్థలం గల మందిరంలో సుమారు రెండున్నర అడుగుల ఎత్తు గల సున్నపు రాతి దేవతా విగ్రహం శిథిలమై ఉంది. తీరును బట్టి దీన్ని క్రీ.పూ. ఐదవ శతాబ్ది నాటిదనవచ్చు. పిల్లలు లేని స్త్రీలు ఈ దేవతను పూజించే వారు. మొక్కుబడిగా వారు సమర్పించిన గాజులు ఇక్కడ పెద్ద ఎత్తున దొరికాయి. ఆంధ్రుల చరిత్రలో తొలి భాగం దృష్ట్యా ఈ మందిరం ఎంతో ప్రాముఖ్యం గలది. అంతుచిక్కని చాళుక్య వంశ చరిత్రకు ఇది సమాధానమిచ్చింది. శాసనాలలో వారిని హారీతిపుత్రులుగా వర్ణించారు. ఇక్షా వకులతో వీరికి సైనిక సంబంధాలుండేవని తర్వాత రాజ్యం వీరికే దక్కిందని కూడా మందిరం వల్ల తేలుతుంది.

ఇక్కడే ముందు బయలుస్థలంగల ఆరామం, ఇటుకగోడలు స్వస్థిక గుర్తుగల స్తూపం, దానికి నాలుగు దిక్కులా ఆయకవేదికలు బయటపడ్డాయి.

నాగార్జునకొండలో ఒక ఆరామం నమూనాలో ముందుగా ఒక స్తూపం, సన్యాసుల కొరకు ఆవాసాలుంటాయి. వీటిలో శాసనాలలో చేతయంగా చెప్పబడిన స్తూపం, ఒకటి రెండు చైత్యగృహాలు, వంటగదులు, సామాను గది, స్నానశాల ఉంటాయి. విహారం లేకుండా స్తూపం ఉండడం అరుదు. అన్నీ స్వంత ప్రార్థనా గృహం, ఇతర ముఖ్య భాగాలు గలిగిన స్వయంసమృద్ధమైన నిర్మాణాలు. పూజా గృహంలో స్తూపం లేదా బుద్ధ విగ్రహం ఉండి అర్థచంద్రాకారంగా, వర్తులంగా లేక అండాకారంగా ఉంటుంది. అర్థచంద్రాకారం ఎక్కువ .

ఈ నిర్మాణాల రాజపోషకులలో వాసిష్ఠీపుత్ర సిరి చాంతమూల చెల్లెలు మహాతలవరి చాంతిశ్రీ ముఖ్యురాలు. అందమైన శాసనాలలో ఆమెను మహాదానపతినిగా సద్భక్తురాలిగా వర్ణించారు. అన్నిటికన్నా ముఖ్యంగా ఆమె మహా చైత్యాన్ని పునర్నిర్మింపజేసింది. దానికి నాలుగు ప్రధానదిశలలో ఐదైదుగా మొక్కుబడి ఆర్యక స్తంభాలను నిలిపింది. మిగతా రాజపోషకులలో మహాదేవి రుద్రాధరభట్టారిక మహాచైత్య నిర్మాణం కోసం 170 దీనారీ మాసకాలను, ఒక మొక్కుబడి స్తంభాన్ని, ఇచ్చింది. మహాతలవరి అడవి చాంతిశ్రీ, మహాసేనాపతిని చూల చాంతిసిరినిక, మహాదేవి బాపిసిరినిక, మహాదేవి చాంతిశ్రీ, మహాసేనాపతి మహాతలవర వాశిష్ఠీపుత్ర మహాకామదశ్రీ యొక్క భార్య కూడా రెండు ప్రపంచాలలో వారి శ్రేయస్సు సంతోషాల కొరకు మహా చైత్యంలో రాతి స్తంభాలను వేయించారు. మహాదేవి భట్టిదేవ సకల సౌకర్యాలతో బహుశృతీయ శాఖ ఆచార్యులకొరకు విహారం కట్టించింది. మహిశాసక ఆచార్యులకు మహాదేవి కోడబాలశ్రీ కూడా ఇట్లే చేసింది. ఆ పనిని ధమ్మఘోష లేదా ధర్మఘోషుడనే న్యాయాచార్యుడు పర్యవేక్షించాడు.

నాగార్జునకొండలోని దాన నిర్మాణాలలో గోవగామ లేదా గోపగ్రామపు బుద్ధిమ్మకుని భార్య, రాజకోశాధికారి మేనకోడలు ఐన సామాన్య భక్తురాలు బోధిసిరి చేసినది గుర్తుంచుకోదగినది. చూల ధమ్మగిరి విహారంలో ఆమె తమవారి మేలుకోరి, రాళ్లు పరిచిన చైత్యశాలను, సకల సౌకర్యాలు గల చైత్యాన్ని నిర్మింపజేసింది.

నాగార్జునకొండ ఒక్క భారతదేశంలోని బౌద్ధులకే గాక, సింహళం నుండి చైనా వరకు పవిత్రస్థలంగా ప్రసిద్ధి గాంచింది. జ్ఞానకేంద్రంగా గుర్తింపు పొందిన ఇక్కడికి దేశదేశాల ఆచార్యులు, సన్యాసులు యాత్రగా వచ్చేవారు.

నాగార్జునకొండలోని బ్రాహ్మణ దేవాలయాలు ముఖ్యంగా నగరం చుట్టుపక్కలా, ఉత్తరవాహిని అయిన కృష్ణా నది కుడి గట్టనా ఉన్నాయి. వాటన్నింటినీ గుర్తించడం, కాలనిర్ణయం చేయడం కుదరదు. ఆరింటిలో మాత్రమే వివరాలు సూచించగల శాసనాలున్నాయి.

లోయలోని ఈ రకమైన మందిరాలలో మొదటిది మూడు భాగాలు గలిగిన అష్టభుజస్వామి అనే విష్ణువు ఆలయం. అంతగా ప్రచారం లేని ఈ మందిరం, క్రీ.పూ.278లో అప్పట్లో కొంతకాలం రాజ్యమేలిన ఆభీర రాజు, వాశిష్ఠీపుత్ర వసుశేనుని మంత్రి తిష్యశర్మ కట్టినది. దగ్గరలోనే నాగార్జునకొండ ఉత్తరం వాలు మీద, నది ఒడ్డున శవాలను దహనం చేసే చోటు ఒకటి, రెండు భాగాలుగా ఉంది. నగలేవీ లేకుండా, జుట్టును ఒక పక్కగా ముడి వేసుకుని, నిచ్చెన దిగి మంటలలోకి దూకడానికి సిద్ధంగా ఉన్న యువతి మూర్తి సతీసహగమనాన్ని సూచిస్తుంది. అక్కడి శాసనంలోని స్వమేధమనే మాట కూడా దీన్నే బలపరుస్తుంది. ఇదే ప్రాంతంనుంచి, తల లేని మాతృదేవత విగ్రహం, పూర్ణఘటం అకారం గలది వెలువడింది.

నాగార్జునకొండ దిగువన వాయవ్య బాగంలో కృష్ణ తీరాన కడపరాళ్లు పరిచిన, గొప్ప స్నానఘట్టం ఉంది. ఆ పక్కనే పుష్పభద్రస్వామి గుడి, పొడుగాటి ఆవరణగల కార్తికేయ మందిరం ఒకే చోట ఉన్నాయి.

పుష్పభద్రస్వామి గుడి ముందుగా కట్టబడినది. గర్భగృహం, ముఖమంటపం, ధ్వజస్తంభం, చుట్టూ ప్రాకారం, నాలుగు ద్వారాలు గల ఈ నిర్మాణం మంచి పథకం ప్రకారం జరిగింది.

ఇక్కడికి కొద్ది దూరంలోనే అంతస్తులుగా అద్భుతంగా కట్టిన సర్వదేవ మందిరం ఉంది. ఛందోబద్ధమైన సంస్కృతంలో ఎన్నో వివరాలనందించే శాసనం ఒకటి ఏడు భాగాలుగా ఇక్కడ ఉంది.

ప్రదర్శనశాల

నాగార్జునకొండ తవ్వకాలలో తవ్వి వెలికి తీసిన పురా తత్వ విశేషాలను, అన్ని కాలాలకు చెందినవాటిని, ఇక్కడి ప్రత్యేకమైన ప్రదర్శనశాలలో ఐదు విభాగాలుగా ఉంచారు. శిల్పాలలో ముఖ్యమైనది మూడు మీటర్ల ఎత్తుగల మహత్తరమైన బుద్ధ విగ్రహం. అలాంటివే శంఖనిధి, పద్మనిధి అనే పెద్దపొట్టలు గల యక్ష విగ్రహాలు. బుద్ధుని జీవితంలోని ముఖ్య ఘట్టాలు, మిథునాలు గల కుడ్యశిల్పం నాగార్జునకొండ శిల్పాలలోకే గొప్పవి. శుభ్రంగా మలచిన మరో బుద్ధ విగ్రహం కూడా.

గౌతమబుద్ధుడు సన్యసించిన తర్వాత అతడు వదిలేసిన కిరీటాన్ని దేవతలు ఊరేగింపుగా తీసుకు పోతున్న దృశ్యాన్ని వలయంలో మలచిన ఆయకపటం, సుమేధుడు గౌతమ బుద్ధుడుగా పుట్టనున్నాడని చెప్పిన దీపాంకర బుద్ధుని చిత్రాలు గల దూలం, నందుడు భార్య సుందరితో బాటు బుద్ధుని దర్శించడం, దీక్ష పేరున నందుని కేశఖండనం, బుద్ధుడు నందునితోబాటు ఎగిరి పోవడం, సాలభంజిక మొదలైనవెన్నో గొప్ప కళాఖండాలు.

మరో దూలం మీద ఆయకపట పద్ధతిలో మిథునాలు, బుద్ధుని జీవిత విశేషాలున్నాయి. అవి జననం, పరిసన్యాసం, మారుని దాడి, సారనాథలో మొదటి బోధన, మహాపరినిర్వాణం. మరో రాతి మీద సర్పరాజు ముచలించుడు, తర్వాతి మరో శిల మీద మాలలు మోసేవారు.

ముఖ్య మంటపంలోని దక్షిణం, పడమటి భాగాలలో బుద్ధుని జీవిత విశేషాలు, జననం నుంచి పరినిర్వాణం దాకా, వేరువేరు గుమ్మటాలలోనూ, పైకప్పు దూలాల మీదా కనబడతాయి.

గుమ్మటం లోని పైసగంలో సుమేధుడనే బోధిసత్వుడు గౌతముడుగా భూమిమీద అవతరించాలని నిర్ణయించడం, పుషితస్వర్గం నుంచి అతను తెల్ల ఏనుగు రూపంలో రథంలో దిగి మాయ శరీరంలో ప్రవేశించడం, లుంబినిలో జననం, నలుగురు బ్రాహ్మణులు బాలునికి

స్వాగతం, చక్రవర్తికి గుర్తుగా పూర్ణఘటం, మీద గొడుగు ప్రత్యక్షమవడం, సాలవృక్షం కింద మాయ పక్కనే రాజదండంతో స్త్రీ, కనబడతాయి.

గౌతముడు పెరిగి పెద్దవాడై, శవం, ముసలిమనిషి, వ్యాధిగ్రస్తుడు, సన్యాసులను చూచి ఆలోచనలో పడతాడు. జీవితం విసుగెత్తి అతను మధ్యరాత్రి సన్యసించడానికి నిర్ణయిస్తాడు. చండకుడనే బంటు కంటకమనే గుర్రం మీద అతడిని కపిలవస్తు నుంచి తరలిస్తాడు. అనోమ నదీతీరాన గౌతముడు సన్యాసి దుస్తులు వేసుకుంటాడు. చండకుడనే బంటు కంటకమనే గుర్రంతో సహా కపిలవస్తుకు తిరిగి వచ్చి గౌతముని తండ్రి శుద్ధోదనునికి వార్త చెబుతాడు. గౌతముని భార్య యశోధర మూర్ఛిల్లుతుంది. గౌతముడు ఆరు సంవత్సరాలపాటు తపస్సు చేస్తాడు. బోధగయలో అతను సుజాత దగ్గర భిక్ష స్వీకరిస్తాడు. జ్ఞానోదయం కలిగే దాకా కదిలేది లేదంటూ బోధివృక్షం కింద కూచుంటాడు. మారుడు పరివారంతో సహా దాడి చేసి ఓడిపోతాడు. గౌతముడు ధ్యానంలో ఉండగా ఉరువేల తుఫానుకు గురవుతుంది. కానీ సర్పరాజు ముచలందుడు గౌతముని చుట్టుకుని నీడపడతాడు. దేవతలు లోకానికి న్యాయం తెలుప వలసిందిగా బుద్ధుని ప్రార్థిస్తారు. అతను ఋషిపట్టణ మృగదేవ అంటే సారనాథకు చేరి ఐదుగురు భిక్షువులకు బోధ చేస్తాడు. సారనాథలో అతను కౌండిన్య, అశ్వజిత్తు, భద్రియ, వప్పు, మహానామ,లతో బాటు వారణాసి వ్యక్తికి తన సిద్ధాంతాన్ని వివరిస్తాడు. తర్వాత కాలంలో అపాలకుడనే నాగుడు ఆళవకుడనే యక్షులను మారుస్తాడు. చివరకు బుద్ధుడు కుశీనగరంలో పరినిర్వాణం పొందుతాడు. అక్కడొక స్తూపం గుర్తుగా నిలిచింది.

స్తూపం మీద, దాని గుమ్మటం మీద, పైకప్పులో దూలాలమీద జాతకకథలు రకరకాలుగా మలచబడ్డాయి. సాసజాతకం మలిచిన ఫలకం కొంత శిథిలమయింది. ఒక చోట చాంపేయజాతకం నాలుగు భాగాలుగా కనబడుతుంది. శిబిజాతకం కూడా ఇలాగే స్తూపం మీద చెక్కి ఉంది. ప్రదర్శనశాలలోని 18 శిలల మీద మాంధాత జాతకం లోని ముఖ్యాంశాలున్నాయి. ఈ నీతి కథలో మాంధాత చక్రవర్తి స్వర్గానికి చేరుకుంటాడు. కానీ పొగరుమోతుతనంవల్ల మళ్ళీ భూమిన పడతాడు. సంస్కృత సాహిత్యంలోని సారంగధర వృత్తాంతం ఆధారంగా గుమ్మటం లోని ఒక ఫలకం మీద మహా పదుమజాతకం మలచబడింది. ఇక్ష్వాకు రాజులు, రాణులు వేయించిన శాసనాలెన్నో స్తూపాలు మంటపాల ముందరి స్తంభాల మీద, స్మారక స్తంభాల మీద, ఇతర ఫలకాలు, దేవతా మూర్తుల మీద కనబడతాయి. వీటిలో ప్రధానంగా ప్రాకృత భాష, కొంత కన్నడం కలిసి ఉంది. కొన్నింటిలో సంస్కృతం కూడా.

ఒక ప్రభుత్వానికి కేంద్రంగా, కళలకు ఆలవాలంగా, బౌద్ధ, బ్రాహ్మణ ధర్మాలకు ప్రధాన కేంద్రంగా ఈ లోయ అంతకు ముందుగానీ ఆ తర్వాత గానీ ఇంతటి ప్రగతిని చూచి ఉండలేదు.